

T.ü.f.d. İsmayilov Kamran
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU TƏCRÜBƏSİNDƏN

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, milli dövlət quruculuğu, hüquq və azadlıqlar, tarixi təcrübə

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, democracy, civil society, national-state construction, historical experience

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, демократия, гражданское общество, национально-государственное строительство, исторический опыт

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi bütün islam dünyasında ən demokratik idarəetmə üsulunun – parlamentli respublikanın ilk dəfə olaraq məhz Azərbaycanda yaradıldığını xəbər verdi. Bu tarixi sənəd yeni yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. Bu prinsiplər Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını müəyyən etmək, insan hüquqlarına hörmət, milli, dini, sosial bərabərlik, dünyanın bütün dövlətləri və xalqları, o cümlədən qonşu xalqlarla dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq kimi ümumbəşəri və demokratik ideyaları özündə əks etdirirdi. İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət statusunu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi. Bu aktın mühüm siyasi əhəmiyyəti onda idi ki, o Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpə olunması faktını təsdiqləyərək Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamaq hüququnu və əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bəyannamənin siyasi-hüquqi əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, o yeni dövlətin siyasi sisteminin (demokratik, parlament idarəçiliyi formasında respublika, ali dövlət hakimiyyət orqanları sistemi, hökumətin qanunvericilik orqanı qarşısında məsuliyyəti), daxili və xarici siyasətinin, milli siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirirdi.

Bu hadisənin nəinki tarixi, həmçinin hüquqi, siyasi baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Əvvəla, “Azərbaycan” sözü müasir siyasi-hüquqi məzmununu, rəsmi dövlət adı statusunu məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə aldı. Azərbaycan dövlətçiliyinin ilkin əsaslarının formalaşdırılması, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli ruhunun dirçəldilməsi baxımından cümhuriyyət dövründə qəbul edilmiş qərarlar mühüm rol oynadı. Azərbaycan xalqı özünün qədim dövlətçilik ənənələrini yenidən dirçəldərək müstəqil yaşamağa layiq və qadir olan xalq olduğunu sübuta yetirdi.

Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti miqyasına görə daha geniş əhəmiyyət kəsb edərək ümumdünya mahiyyət daşıyırdı. Azərbaycan xalqı ilk dəfə olaraq bütün islam dünyasına cümhuriyyətçilik məfkurəsini götürərək bununla müstəmləkə zülmü altından yaşayan dindəş millətlərə də modern dövlət yaratmaq nümunəsi, azadlıq və demokratiya dərəsi verdi. İslam dünyasında tarixdə mövcud olmuş bütün dövlətlər, əsasən, dini və ya sülalə zəminində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam coğrafiyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk milli dövlət idi. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazdı: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qərribə görünən bəyanatımın ikinci hissəsi ola bilsin, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir». (4, s.77)

Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zehmində Azərbaycan istiqlal fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas vəzifə “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmlənməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili” (M.Ə.Rəsulzadə) üçün çalışmaqdan ibarət idi. (2, s.51-52).

Cümhuriyyət elan edildikdən sonra dövlət quruculuğu sahəsində əsas vəzifələrindən biri hakimiyyət strukturlarının yaradılması və dövlət aparatının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi idi. Mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökuməti ölkənin müstəqilliyini və bütövlüyünü qorumaq üçün əsl fədakarlıq göstərdi. Milli suverenliyi qorumağa nail olan Cümhuriyyət hökuməti dövlət quruculuğu siyasətini daha əzmlə davam etdirirdi. Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan Cümhuriyyətində ali hakimiyyət orqanları təşkil edilmiş və onlar öz funksiyalarını həyata keçirməyə başlamışdılar.

Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri Parlamentin yaradılması idi. Məlum olduğu kimi, İstiqlal Bəyannaməsinin sonuncu, VI bəndinə əsasən Azərbaycan Milli Şurası ümumi seçkilər əsasında yaradılmış Müəssislər Məclisinin yaradılmasına qədər fəaliyyət göstərməli idi. Milli Şuranın öz səlahiyyətlərinin Müvəqqəti Hökumətə verilməsi haqqında 17 iyun 1918-ci il tarixli qərarında hökumətdən 6 ay ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirməyi və bütün səlahiyyətlərinə ona verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin bir sıra obyektiv səbəblərdən hökumət bu vəzifəni yerinə yetirə bilmədi. 21 oktyabrda Hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlamaq məqsədilə Komissiya yaratdı. Lakin ölkə dzilində və xaricində cərayan edən proseslər, beynəlxalq şərait qısa müddət ərzində xalqın iradəsini əks etdirən ali təmsilçilik və qanunvericilik orqanının yaradılmasını tələb edirdi. Belə şəraitdə yenidən öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura 1918-ci il noyabr 20-də Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Qəbul edilmiş qanun əsasında formalaşdırılmış Azərbaycan Parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də öz fəaliyyətinə başladı. Azərbaycan parlamentinin açıldığı gün baş redaktoru olduğu “Azərbaycan” qəzetinin “Tarixi günümüz” məqaləsində Ü.Hacıbəyli yazdı: “Bu o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası açılıb. Azərbaycan təkmlil bir hökumət şəklinə girir. Yüz - yüz əlli sənə bundan əvvəl müxtəlif xanlıqlardan ibarət olan Azərbaycan torpağının rus istilasından qazandığı bir mənfəət o oldu ki, bu torpaq üzərində qurulmuş olan saxta və əməli hüquqları silinib-süpürülmüş müttəhid və vəsi bir ərazi şəklinə girdi və bu gün xilas olub da iki milyon müttəvacüz nüfus ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti namını daşımağa kəsbiləyərək etdi. Bəs bu gün haman bu Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli parlamentini, Milli Məclisi açılmaqla təşkilat və tərtibatı-siyasiyyəsi artıq itməmə yetir. Belə olan surətdə, deməli, qəlbimizdə bəslədiyimiz ümid - parlamentimizdir. Və ümidvarıq ki, cavan parlamentimiz bu ümidimizin hüsilü yolunda var qüvvəsilə çalışacaq və Vətənimizin istiqlal və azadlığına birinci səbəb olacaqdır” (1).

Parlament milli və partiya təmsilçiliyi əsasında yaradılan ali orqan idi. Parlamentin yaradılması ilə Azərbaycanda hüquqi dövlətin əsas prinsipləri olan parlamentarizm və hakimiyyət bölcüsü prinsiplərinin real olaraq həyata keçirilməsinə başlandı. Parlament çoxpartiyalı sistem əsasında fəaliyyət göstərirdi. Parlamentin və onun orqanlarının fəaliyyəti 1919-cu il 17 martda qəbul olunmuş “Nakaz”la (Təlimat ilə) tənzimləndirdi. Parlamentin Nizamnaməsi rolunu oynayan bu sənəd qanunverici orqanın işinin təşkili, ali vəzifələrə seçkilər, gündəlik məsələlərə baxılması, komissiyaların iş qaydalarını, deputatların hüquqi statusu və s. məsələləri tənzimləyirdi. Azərbaycan Parlamenti birpalatalı struktura malik idi. Qanunvericilik aktlarının hazırlanması, eyni tip məsələlərə baxılması üçün daimi komissiyalar, ayrı-ayrı qanunların hazırlanması üçün isə müvəqqəti komissiyalar təşkil olunurdu. “Nakaza”a uyğun olaraq cari məsələlərin həlli məqsədilə sədrdən, onun müavinlərindən və katibdən ibarət Rəyasət Heyəti təşkil olunmuşdu. Müxtəlif məsələlər üzrə partiya fraksiyaları arasında konsensus (ümumi razılaşmaya) nail olmaq üçün fraksiya sədrlərindən ibarət “Senyoren Konvert” adlı xüsusi orqan yaradılmışdı. Parlamentin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün 16 yanvar 1918-ci ildə “Qaib deputatlar haqqında” qanun qəbul edilmişdi. Qanuna görə ay ərzində parlamentin işində iştirak etməyən və bu haqda parlamentə məlumat verməyən deputat parlamentdən xaric olunmuş hesab edilirdi (7, c.20). Azərbaycan Parlamenti Cümhuriyyətin ali orqanı kimi, ilk növbədə qanunvericilik səlahiyyətləri daşıyırdı. Onun funksiyalarına, həmçinin hökumətin, mərkəzi hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması, onların səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ali dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi, AXC-nin digər dövlətlərlə bağladığı müqavilələrin təsdiqi daxil idi.

Parlament müvəqqəti qanunverici orqan kimi kooptasiya yolu ilə yaradılmışdı və müəyyən mənada şəraitdən doğan zərurət kimi qəbul edilirdi (Buna görə də bəzi sənədlərdə bu orqanın adı ön

parlament kimi də gedir –K.İ.). Xalqın bilavasitə iştirakı ilə, ümumi seçki əsasında ali orqanın yaradılması gündəlikdə duran mühüm dövlət vəzifəsi idi. Nəzərdə tutulurdu ki, ümumxalq seçkiləri ilə yaradılacaq Müəssislər (Təsislər) Məclisi bu müvəqqəti parlamenti (6n parlament) əvəz edəcəkdir. Müəssislər Məclisinə seçkilərə hazırlıq uzun müddət davam etmiş və nəhayət, Parlament gərgin müzakirələrdən sonra 1919-cu il 21 iyulda “Azərbaycan Cümhuriyyətinin Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnaməni qəbul etmişdi. Əsasnamədə seçki hüququnun prinsipləri və seçkilərin keçirilməsi qaydaları müəyyənləşdirilirdi (7, c.71-89). Əsasnaməyə görə 120 üzvdən ibarət olacaq Müəssislər Məclisi ümumi, bərabər və gizli səsvermə, proporsional təmsilçilik əsasında formalaşdırılmalı idi. Seçki hüququna 20 yaşından yuxarı hər iki cinsdən olan respublika vətəndaşları malik idilər. Seçkilərin keçirilməsi üçün vahid seçki dairəsi və yerli seçki sahələri yaradılırdı. Seçkilərin keçirilməsi üçün Mərkəzi Seçki Komissiyası təşkil olunurdu. MSK, parlament üzvlərindən və partiya nümayəndələrindən yaradılırdı. Aşkarlığı təmin etmək üçün yerli komissiyaların iclaslarında seçki qrupları və partiya təmsilçiləri iştirak edə bilirdilər. 1920-ci ilin əvvəllərində respublikanın bütün qərarlarında seçki komissiyaları yaradılmışdı. MSK seçicilərin sayını müəyyənləşdirmək üçün əhalinin siyahıya alınmasını keçirməyi planlaşdırırdı. Lakin bolşevik işğalı bu mühüm siyasi hadisəni həyata keçirməyə imkan vermədi.

AXC-nin ali icra orqanı Parlament tərəfindən koalisiya əsasında formalaşdırılan və onun qarşısında məsul olan Hökumət (Nazirlər Şurası) idi. Hökumət baş nazirdən (hökumətin sədrindən) və nazirlərdən ibarət idi. Nazirlər Şurasının 18 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə islam dini ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi zamanı şeyxülislam və müfti hökumətin iclaslarında həlledici səsə iştirak etmək hüququna malik idilər. Nazirlər Şurası Azərbaycan XC-nin siyasi və dövlət sistemində mühüm yer tuturdu. Hökumətin təşkilil ölkədəki partiyalarası münasibətlərdən asılı idi və parlamentdəki siyasi qüvvələr nisbətini əks etdirirdi. Parlamentdə heç bir partiya əksər çoxluğa malik olmadığından hökumət koalisiya əsasında, əksər partiyaların iştirakı ilə formalaşdırılırdı. Parlamentin sədri baş nazirin namizədliyini irəli sürür və sonuncu səs çoxluğu qazandıqı sürətdə hökuməti təşkil edirdi. Parlamentin etimad göstərmədiyəti təqdirdə hökumət istefaya gedirdi. Parlamentdə heç bir partiya sabit çoxluğa malik olmadığından tez-tez hökumət böhranı baş verirdi. Qeyd edək ki, Cümhuriyyətin mövcudluğu dövründə beş hökumət təşkil olunmuş, onlardan üçünə Fətəli Xan Xoyski, ikisinə isə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdi. Nazirlər Şurası qarşısında duran vəzifələr onun hökumət proqramlarında öz əksini tapırdı. Hökumət başçısı parlament qarşısında çıxış öz gələcək fəaliyyəti haqqında məlumat verdikdən sonra, ona etimad göstərilib göstərilməməsi müzakirə edilir və yalnız bundan sonra o öz işinin icrasına başlayırdı. Hökumətin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, ölkədə və dünyada hökm sürən mürəkkəb şəraitə baxmayaraq o qarşıda duran vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələrək ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin edilməsi, iqtisadi, siyasi islahatların aparılması, dövlət quruculuğu, ordu quruculuğu, mədəniyyət, təhsil, xarici siyasət sahəsində bir sıra uğurlara əl atmışdı. Öz fəaliyyətini həyata keçirərkən Hökumət başlıca olaraq qərarlar və sərəncamlar, instruksiyalar, əsasnamələr qəbul edirdi. Nazirlər Şurasının 18 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı ilə hökumət qərarlarının və sərəncamlarının dərc edilməsi Qaydaları təsdiq edilmişdi. Bu aktlar Qaydalara görə rəsmi orqan olan “Azərbaycan Hökumətinin Xəbərlər”ində nəşr edilirdi. Hüquqi normativ aktlarla, qanunlarla bağlı bütün kərgüzərlik işləri Nazirlər Şurasının İşlər İdarəsi tərəfindən həyata keçirilirdi və bu işlərə hökumət sədrinin özü nəzarət edirdi. Azərbaycan XC Hökumətinin fəaliyyətində dövlət quruculuğu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkilil məsələləri mühüm yer tuturdu. Hökumət orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti özünün 8 oktyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində yazırdı ki, dövlət mexanizmi o zaman uğurla fəaliyyət göstərə bilər ki, ölkədə hökumətin bütün tədbirlərini həyata keçirən düzgün inzibati quruluş və güclü icra hakimiyyəti olsun. Ona görə də hökumətin birinci əsas vəzifəsi yeni həyat şərtlərinə uyğun olaraq bu məsələnin tənzimlənməsindən ibarətdir. Normal dövlət fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə AXC-də mərkəzi dövlət hakimiyyət orqanları yaradılmışdı. Ölkədə xarici siyasət, maliyyə, hərbi, ədliyyə, maarif, səhiyyə, sosial-təminat, əməyin mühafizəsi, nəzarət, nəqliyyat, gömrük, sərhəd mühafizəsi və s. sahələrdə müstəqil icra orqanları fəaliyyət göstərirdi. Hər bir nazirliyin fəaliyyəti xüsusi əsasnamə ilə tənzimlənirdi. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində nazirliklər icbari qərarlar, əmrlər və təlimatlar qəbul edirdilər.

Azərbaycan hökuməti dövlətin sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi məqsədi ilə bir

sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu vəzifənin cətinliyi bir sıra amillərlə sıx bağlı idi. İlk növbədə Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, qonşu dövlətlər, xüsusən Ermənistanla ərazi münaqişələri, zəruri hərbi gücün olmaması, maliyyə və maddi vəsaitlərin çatışmaması qeyd edilməlidir. Sərhəd zonalarda quldurluq və qarətçilik geniş yayılmışdı. Bütün bunlara qarşı səmərəli mübarizə aparılırdı və artıq 1919-cu ilin əvvəllərində sərhəddə vəziyyət normallaşmağa başlamışdı.

AXC-nin dövlət quruculuğunun mühüm tərkib hissəsini hərbi quruculuq işi təşkil edirdi. Bunun üçün ilk növbədə hərbi quruculuğu həyata keçirən orqanlar sistemini təşkil etmək lazım idi. Məlum olduğu kimi, AXC-nin ilk hökumətinin tərkibində Hərbi Nazirlik də yaradılmışdı, lakin ingilislər 1919-cu ilin noyabrında Bakıya daxil olduqdan sonra Hərbi Nazirliyin fəaliyyətini qadağan etmiş və nazirlik ordu quruculuğunu davam etdirmək üçün Gəncəyə köçməli olmuşdu. Hərbi Nazirliyin tərkibində hərbi qanunvericilik, maliyyə-təsərrüfat məsələləri ilə məşğul olan Hərbi Şura da fəaliyyət göstərirdi. Silahlı qüvvələrinin yaradılması məsələsi ümumdövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Azərbaycanın hələ nəinki təhsilli, həqiqi hərbi xidmət keçmiş kontingenti yox idi, heç strateji obyektlərə də malik deyildi. Odur ki, Hərbi nazirliyin xərcləri dövlət büdcəsinin böyük bir hissəsini təşkil edirdi. Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyünün başı üzərinə almış real təhlükələr Qarbağda erməni quldur dəstələrinin azğınlıqları, əvvəl Könüllülər ordusunun, sonra bolşevizm təhlükəsi xalqın maraqlarının qorunması naminə ciddi tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Belə bir şəraitdə bütün siyasi qüvvələrin konsolidasiyası lazım gəlirdi. Müstəqilliyin qorunmasında əsas məsuliyyəti hökumətin üzərinə düşməsinə baxmayaraq, konkret olaraq parlament hərbi məsələlərlə bağlı hökumətin bütün tədbirlərini dəstəkləyərək qəbul edirdi. Öz növbəsində parlamentdə hərbi quruculuğun qanunvericilik bazası yaradılmışdı. Hökumət üzvləri ardıcıl olaraq parlament qarşısında görülən işlər haqqında hesabat verirdi. Ordunun yüksək rütbəliyərinə nazirlik daxilində hərbi qanunvericilik məsələlərinin həlli üçün Hərbi Şura yaradılmışdı. Nazirliyin ehtiyaclarına parlament ciddi diqqət ayırırdı. Fəaliyyəti boyu parlament öz iclaslarında hərbi nazirlik tərəfindən təqdim olunmuş on qanun layihəsi müzakirə etmişdi. Hərbi nazirliyin xərcləri dövlətin 1919-cu il ayrılmış ümü silahlı qüvvələrinin yaradılması mi büdcəsinin dördü bir hissəsindən çoxunu (400 mln. rubl) təşkil etmişdi. 25 fevral 1919-cu ildə parlament hərbi nazirliyin lazımı vəsaiti ayıraraq, ştatlarını təsdiqləmişdi (7, c.24-25).

1919-cu il mayın 26-da Azərbaycan Parlamenti Azərbaycan Respublikasında hərbi mükəlləfiyyətin icra edilməsi ilə məşğul olan təşkilatların yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanunla AXC-də hərbi mükəlləfiyyət (hərbi çağırış) məsələləri ilə məşğul olan mərkəzi dövlət orqanı-Azərbaycan Mərkəzi Hərbi İdarə təsis edilirdi. Qanun o dövrün dili ilə “Əxzi-əsgər idarələri təşkilil haqqında” adlanırdı. Onun əsas vəzifəsi əhalinin hərbi xidmətə çağırılmasını və natural hərbi mükəlləfiyyətin icra edilməsi işinin təşkilil idi. (7, c.59-62). Bu qanunla həqiqi hərbi xidmətə çağırışın bütün məsələləri öz həllini tapırdı.

1919-cu ilin iyununda, Cümhuriyyətə Denikinin təhlükəsi artdıqı zaman, dövlətin müdafiəsini təşkil etmək məqsədi ilə, Parlamentin təşəbbüsü ilə, Hökumətin tərkibində xüsusi orqan - Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılmışdı. Komitə müdafiə sahəsində fəvqəladə səlahiyyətləri malik idi, o ölkədə ümumi, səfərbərlik keçirmək, bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etmək hüququna malik idi. DMK-nin qərarları bütün müəssisə, təşkilatlar və vətəndaşlar üçün icbari xarakter daşıyırdı. Yarandıqdan dərhal sonra DMK respublikanın müdafiəsinin təşkilinə başladı. Komitənin qərarı ilə Azərbaycanda mühasirə vəziyyət elen edilmiş, sərhəd bölgələrində müdafiə istehkamları yaradılmış, müdaxilə halında bir sıra vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, qısa müddətdə milli ordunun təşkilil başa çatdırılmış, 35 millik nizami ordu yaradılmışdı ki, bu ordu 1920-ci ilin ağır mart-aprel aylarında Qarabağ və Zəngəzurda erməni nizami qüvvələrinə ağır zərbələr endirməyi bacarmışdı.

AXC dövründə sosial məsələlər üzrə üç nazirlik fəaliyyət göstərirdi. Əgər Əmək Nazirliyi fəhlə, qulluqçular və sahibkarlar, müdriyyət arasında münasibətləri tənzimləyirdisə, əhalinin yoxsul hissəsi, qaçqınların problemləri ilə digər mərkəzi hakimiyyət orqanları - Himayəçilik Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyi məşğul olurdular.

Hüquqi dövlətin ən mühüm prinsiplərindən biri icra hakimiyyətinin qanunverici hakimiyyətdən ayrılmasıdır. Demokratik idarəetmənin bu vacib prinsipinə əməl edilməsi istiqamətində Xalq Cüm-

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşdırıldı. Qanunlar qızgın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin fəaliyyətinə belə qiymət verirdi: "Millət məclisi məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamilə təleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlamaz, heç bir barışıq imzalanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vəsifə - vəzifə yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi" (5, s.15).

Azərbaycanın siyasi sistemində həmin dövrün bütün ideoloji baxışlarını (liberal, sosialist, millətçi, mərkəzçi) ifadə edən partiyalar və təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Bu partiya və təşkilatlar həm də öz partiya və qruplarının mənafevi və ideologiyası istiqamətindən çıxış edirdilər. Onların arasında ən iri və aparıcı partiya Azərbaycan xalqının milli mənafehlərini daşıyıcısı və parlamentdə əksəriyyət çoxluğu təşkil edən "Müsavat" partiyası idi. Bu partiya demokratik bütərəflər qrupu ilə demək olar ki, parlamentin və hökumətin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edirdi. "Müsavat" partiyası parlamentdə çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq respublikanın ümumi mənafehinə nəzərə alaraq həmişə çalışırdı ki, digər partiya fraksiyaları və qrupları ilə təmas və koalisiyaya işləsin. Partiyanın nəzəri-ideoloji əsaslarının foralaşdırılmasında M.Ə.Rəsulzadənin, N.Yusifbəylinin, H.Ağayevin, M.Y.Cəfərovun, M.H.Hacinskiyin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanın siyasi elitasında Musavat partiyasının üzvü olmasalar da onun siyasi platformasını dəstəkləyən bir çox xadimlər var idi ki, siyasi-hüquqi baxışlarına görə onları milli-demokratik düşürgəyə aid etmək olar. Bunlar arasında F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, Behbud Ağa Cavanşir, Mirzə Əsədullayev, Yusif Əhmədzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər var idi. Bu xadimlər Cənubi Qafqaz Seymində partiyasının demokratik qrupu kimi fəaliyyət göstərmiş, Cümhuriyyətin parlamenti yarandıqdan sonra isə onun tərkibində bitərəflər fraksiyasını yaratmışdılar. Bu siyasi cəhətdən ən parlaq nümayəndələrindən olan Ə.M.Topçubaşov parlamentin sədri, F.X.Xoyski isə I və II hökumətlərin başçısı, sonra isə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşlar. Siyasi və iqtisadi baxışlarına görə onları xarici liberal-demokratlar kimi də səciyyələndirmək olar. Onları bir çox nümayəndələri (Ə.Həsənov, M.Əsədullayev və s.) Azərbaycan hökumətinin nazirləri postlarını tutmuşdular.

Azərbaycanın siyasi partiyalarından olan Əhrrar partiyası da öz baxışlarına görə milli-demokratik düşürgəyə daxil idi. 1918-ci ilin payızında Bakıda yaranmış partiyanın Aslan bəy Qardaşov, Abdulla Əfəndizadə, Bayram Niyazi Kığıxanlı, Muxtar Əfəndizadə, Abdulla Qabulov, Qərib Kərim oğlu kimi üzvləri cümhuriyyətin siyasi və ictimai həyatında fəal iştirak etmiş, Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuşlar. "Əhrrarın" üzvləri AXC-nin 4-cü və 5-ci hökumət kabinetlərində, Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə mərkəzi komissiyada, Parlamentin maliyyə-büdcə, redaksiya, aqrar və sənaye komissiyalarında təmsil olunmuşdular. Aprel işğalı ərzində ittihadçılar və sosialistlərlə birlikdə "Əhrrar" da hökumətə etimadsızlıq göstərdi və hakimiyyət bəhrəsinə gücləndirdi. Aprel işğalından sonra "Əhrrar"ın fəaliyyətinə son qoyuldu. Partiya siyasi platformasına görə Musavata yaxın mövqedə dayanmış, lakin onunla müqayisədə sabit proqrama malik olmamışdır. Milli məsələlərdə Musavata eyni mövqedən çıxış etməsinə baxmayaraq Əhrrar partiyası hökuməti tənqid etməkdən də çəkinmədi.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ictimai fikrinin mühüm istiqamətini islam ideologiyasına əsaslanan siyasi cərəyan - ittihadçılıq təşkil edirdi ki, bu cərəyanın tərəfdarları əsasən "İttihad" partiyasında təmsil olunurdular. Partiya cümhuriyyətin siyasi həyatında yaxından iştirak etmiş, onun parlamentində təmsil olunmuşdular. İttihad fraksiyası qanun verici orqanda 11 deputat təmsil edirdi. "İttihad" fraksiyası parlamentin, əsasən, sağ cəhəti təşkil edirdi. İttihad hökumətinin daxili siyasətini ən kəskin tənqid edən partiya idi (2, s.68-73). Bu fraksiya ölkədə siyasi üstünlüyə malik milli demokratik cərəyana qarşı sət müxalifət mövqeyində durur və 1919-cu ilin dekabrınadək hökumət kabinetlərinin formalaşmasında iştirakdan imtina edirdi.

Sosializm hərəkatını Cümhuriyyət dövründə müxtəlif cərəyanlar (bolşeviklər, menşeviklər, sağ və sol eserlər və s.) təmsil edirdi. Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri arasında sosializm tərəfdarları Hümmət (bolşevik və menşevik), Ədalət, Sosialistlər ittifaqı təşkilatında cəmləşmişdilər. Sol yönümlü təşkilatlardan Hümmət (menşevik) və Sosialistlər ittifaqı Azərbaycan dövlətçiliyini qəbul

etmiş, onun ali strukturlarının -parlamentin və hökumətin işində iştirak etmişdilər. Sosialistlər ittifaqı və Hümmət parlamentdə əvvəlcə ayrı-ayrı müstəqil fraksiyalar kimi təmsil olunsalar da bir müddət sonra vahid fraksiyada - sosialistlər fraksiyasında birləşmişdilər. Rusiya yönümlü sol partiyalardan fərqli olaraq, bu fraksiya Azərbaycan dövlətçiliyini və parlamentli respublika ideyasını müdafiə edirdilər (2, s.66).

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda milli və siyasi hüquqların təmin edilməsi sahəsində də ciddi addımlar atılmışdı. Özü də bu müdərəqqi addımlar hansısa xarici təzyiç və diktələrin, beynəlxalq və geosiyasi şəraitin təsiri altında deyil, məhz Azərbaycan dövlətin iradəsinin nəticəsi idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu siyasət elə bir dövrdə həyata keçirilirdi ki, həmin dövrdə insan hüquq və azadlıqlarını, milli və dini azlıqların hüquqlarını müdafiə edən nə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, nə də təsirli dövlətüstü hüquq normaları və sənədlər mövcud deyildi. Buna baxmayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti milli-dini məsələləri özündə ehtiva edən özünəməxsus normalar sistemi formalaşdırmağa nail olmuşdu. Cümhuriyyətin siyasi və mədəni elitası xalqın tarixi-mənəvi dəyərlərinə səy-kəmərlər, eyni zamanda onun gələcək taleyini düşünərək vahid dövlət qərçivəsində politetik və çox-konfessiyalı cəmiyyət yaratmağa nail olmuşdular. Demək olar ki, bütün ölkələrdə, o cümlədən, keçmiş Rusiya imperiyasının xarabalıqları üzərində bərqərar olmuş ölkələrdə sosial, siyasi, milli, dini ziddiyyətlərin və çəkişmələrin tüğyan etdiyi bir dövrdə AXC millətlərəsi və dinlərəsi sülhün və diaqonun məhsuldar oazisi idi. Ksenofobiya, etnik-millət dözümsüzlük və onların doğurduğu milli münəqişələr, qırğınlar, deportasiyalar, qaçqınlıq və digər sosial təlatümlər təkcə müstəqillik əldə etməsi dövlətlərdə deyil, elə Avropanın ötürmüş ölkələrində belə adi hala çevrilmişdi. Elə qonşu Ermənistanda hazırda mövcud olan monoetnik, ksenofob cəmiyyətin yaradılması istiqamətində ilk addımlar elə məhz 1918-ci ildə Ararat Respublikasının yaradılması ilə və hətta ondan əvvəl atılmış, yüz minlərlə qeyri-erməni öldürülmüş və deportasiya edilmiş, bununla da Daşnaksütyun partiyasının və digər erməni siyasi qüvvələrinin əsrlərlə işləyib hazırladıqları "Türksüz Ermənistan" layihəsinin əməli gerçəkləşdirilməsinə başlanılmışdı. Halbuki, Ararat Respublikasının yaranmasına qədər bu dövlətin təşkil olunduğu İrəvan quberniyasının və 1921-ci ildə Sovet Rusiyasının Ermənistan "peşkaş etdiyi" Zəngəzur qəzasının əhalisinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. Əs-lində 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanda digər bölgələrdə törədilmiş türk-müsəlman soyqırımları da elə bu layihənin tərkib hissəsi idi.

Cümhuriyyət hakimiyyəti ölkədə mövcud olan dini-etnik sabitliyi qoruyub saxlamaqla yanaşı, multikultural birgəyaşayışın modern normalarını da yaradırdı. Əslində həmin dövrdə Azərbaycan hökumətinin və parlamentinin qəbul etdiyi bütün normativ hüquqi aktlar, qanun və qərarlar bu vəzi-fələrin həyata keçirilməsinə hesablanırdı. Nəticədə hüquq və azadlıqların təmin edilmə səviyyəsinə görə AXC mübaliğəsiz olaraq dövrün demokratiya siyahısında ön sıralarda adı çəkilən bir çox dövlətlərdən daha öndə idi. Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycan hökuməti ermənilər də daxil olmaqla digər millətlərə qarşı hər hansı ayrı-seçkilik hərəkatlarının baş verməsinə imkan verməmiş, əksinə milliyətlərdən, dinindən, sosial, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaş-larına bərabər hüquqlar vermişdir. Bunu Azərbaycan parlamentində, icra hakimiyyətində, yerli hakimiyyət strukturlarında, məhkəmə və ədliyyə orqanlarında, bütün digər sahələrdə milli və dini azlıqların nümayəndələrinin təmsilçiliyi də təsdiq edir. Azərbaycan hökumətinin demokratik dəyərlərə sadıqliyinin bariz nümunəsi kimi, parlamentin yaradılması ilə bağlı Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 29-da bütün Azərbaycan əhalisinə Müraciətnaməsini göstərmək olar. Milliyyə-tindən, dini mənsubiyyətindən, ölkədə yaşadığı müddətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşları yeni dövlətin qurulması prosesində iştirak etməyə dəvət edən Müraciətnamədə vurğulanırdı: "bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ittifaqı tərək edəlim, müqəddətdə tarixiyyə hamımız bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində bulunduruq. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək və müşkül mənzillərinə rahatlıqla köçmək və yeni həyata ləyaqət qazanmaq üçün yaşayış-şumuzu məqul və insani əsaslar üzərində quralım, yekdigərimizi sevəlim, bir-birimizə ehtiam edəlim". Bütün Azərbaycan vətəndaşlarının "biləfərq millət və məzhəb" bir vətənin övladları olduğunu qeyd edən Milli Şura "ümumi vətəndə müştərəq həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə öz səadətlerini hazırlamaq" üçün onları bir-birlərinə əl uzatmağa və yardım etməyə çağırır, milli azlıqların və məm-ləkətin vilayətlərinin vəkillərini (nümayəndələrini) tezliklə açılacaq Məclisi-məbusanın (parlamentin)

işində iştirak etməyə dəvət edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura bu xüsusda ən böyük məsuliyyətin və ən ağır vəzifənin bu torpaq üzərində yaşayanların ən böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinə, müsəlman camaatına düşdüyünü bildirərək onlardan "daha ziyadə fədakar və daha ziyadə mütəhəmmül bulunmalarını" arzu edirdi (8, c.80-81).

Azərbaycan hökuməti ölkədə yaşayan milli azlıqların milli-mədəni ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasına çalışırdı. Cümhuriyyət dövründə ölkədə onlarla milli-etnik cəmiyyətlər, icmalar, komitələr, şuralar fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında erməni, rus, yəhudi, alman, ukrayna, gürcü və s. millətləri təmsil edən təşkilatlar da var idi. Milli azlıqların ehtiyacları üçün vəsait ayrılması ilə bağlı hökumət bir neçə dəfə qəra qəbul etmişdi. Azərbaycanda olan tolerantlığın nəticəsi idi ki, digər xalqların nümayəndələri, o cümlədən yəhudilər respublikanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında yaxından iştirak edirdilər. Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə milli bərabərliyə nail olmaq üçün onlara bir növ imtiyazlı şərait yaradılmışdı. Ermənilər Azərbaycan parlamentində iki fraksiya və 11 deputatla təmsil olunmuşdular, onların məktəbləri, mədəni-maarif, dini təşkilatları, xeyriyyə cəmiyyətləri üçün dövlət vəsaitləri ayrılırdı. Qarabağ erməniləri ilə bağlanmış szişə uyğun olaraq 1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni xalq məktəbləri üçün xüsusi təftiş bölməsi yaradılmış, müfəttiş vəzifəsinə isə erməni R.N.Şahnazarov təyin edilmişdi. Elə həmin ayda Qarabağ ermənilərinin mədəni müdərərətə haqqında əsasnamə hazırlanması haqqında Maarif nazirliyinə Nazirlər Kabinetinin sədrinin xüsusi sərəncamı daxil olmuşdu (6, c.226). Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif millətlərin və etnik qrupların təşkil etdikləri xalq məktəbləri Maarif nazirliyi tərəfindən subsidiyalar alırdılar. Maarif nazirliyinin, Himayədarlıq nazirliyinin, milli cəmiyyətlərin müdiriyyəti əsasında müxtəlif icmalara məxsus məktəblərə və xeyriyyə cəmiyyətlərinə vəsaitin ayrılması haqqında Azərbaycan parlamenti qanunlar, hökumət isə qərarlar qəbul etmişdi. Bu zaman milliyətdən asılı olmayaraq bütün cəmiyyətlərə yardım eyni əsaslarla göstərilirdi (6, c.225-226). Nazirlik və müəssisələrin rəhbər əməkdaşları arasında Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri var idi. Bunu Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1920-ci il üçün "Ünvan-təqvimini"ndə öz əksini tapmış nazirlik və idarələrin tərkibi haqqında məlumatlar da təsdiq edir. Əlbəttə, bu zaman milli azlıqlar üçün kvotaların müəyyənləşdirildiyi parlamentdən fərqli olaraq, idarəetmə orqanlarında onların milli mənsubiyyəti deyil, bilik və bacarıqları, professionalığı əsas götürülürdü.

Hökumət qəzeti olan "Azərbaycan" qəzetində, digər mətbuat orqanlarında Azərbaycanla yaşayan milli azlıqların mədəni həyatı geniş işıqlandırılır, etnik cəmiyyətlərin keçirdikləri mədəni-maarif tədbirləri haqqında hər nömrədə məlumatlar, elan və bildirişlər yerləşdirilirdi.

Azərbaycan hökuməti insan ləyaqətini alçaldan bütün milli və dini məhdudiyətləri ləğv edilməsinə nail olmuşdu. Bu baxımdan Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun bütün vətəndaşlar üçün bərabər hüquq və azadlıqları təmin edirdi. Milli və dini azlıqların nümayəndələrinin hüquq və azadlıqlarının pozulması dövlət əleyhinə cinayətə bərabər tutulurdu.

AXC-nin dünya fikrində və hüquq praktikasında ən mühüm məziyyətlərdən biri qadın hüquqların məsələsinin ictimai müzakirələrdən əməli müstəviyə keçirilməsi təşəbbüsü ilə bağlıdır. AXC-nin yaradılması haqqında İstiqlal Bəyannaməsinin IV maddəsində millət və cins fərqi qoyulmadan bütün vətəndaşların bərabərlik hüququ təsbit edilmişdi. Bütün Avropa və Asiya məkanında ilk dəfə olaraq qadınların seçki hüququ verilməsi də məhz AXC-yə aiddir. Bu, bir tərəfdən gənc Azərbaycan dövlətinin qadın azadlığı məsələsində prinsiplərin mövqeyi, digər tərəfdən isə Cümhuriyyətin çağdaş demokratik və liberal dəyərlərə sadiqliyinin bariz nümunəsi idi. Əlbəttə, bu çox çətin və ağır bir proses idi. Çünki, Azərbaycan cəmiyyətinin əksəriyyətini təşkil edən konservativ, patriarxal hissəsi bu tip yeniliklərə çox inadlı müxalifət göstərirdi. Belə şəraitdə qadınların azadlığı problemini ortaya qoymaq, doğrudan da, böyük iradə tələb edirdi. Bütün siyasi partiyalar da ilk dəfə olaraq, öz proqram sənədlərində digər ictimai problemlərlə yanaşı, qadın azadlığı məsələsini də ön plana çəkirdilər.

Azərbaycan qadını artıq öz sosial-siyasi statusunu, cəmiyyətdəki mövqeyini başa düşməyə başlayırdı. Yeri gəlmişkən, islam ümumiyyətlə məhz ilk dəfə AXC dövründə çoxarvadlılığın ləğv edilməsi haqqında məsələ ictimai müzakirəyə çıxarılmışdı. Düzdür, o zaman bu problemi real həll etmək mümkün olmasa da, hər halda problemin qabardılması faktı Azərbaycan cəmiyyətinin elitər təbəqəsinin bu məsələnin necə ciddi narahat etdiyini göstərirdi.

Bütövlükdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin gender bərabərliyinin təmin olunması sahəsində

götürdüyü xətt Azərbaycanın ümumbəşəri dəyərlər sadiqliyini nümayiş etdirdi. Maraqlıdır ki, sovet sistemi AXC-nin bir çox demokratik dəyərlərindən imtina etsə də, qadın siyasəti sahəsində həyata keçirmək istədiyi prinsipləri yeni şəraitdə davam etdirmiş, xüsusən də, 20-30-cu illərdə inzibati metodlar hesabına olsa belə, qadınların savadlanması, istehsalə cəlb edilməsi, hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətlərində mütərəqqi nəticələrə nail olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti milli və dini tolerantlıq baxımından dövrünün bütün demokratiyalarını üstələyirdi, onun siyasi həyatında, parlamentində mövcud olan pluralizm isə bir çox məziyyətlərinə görə hətta parlament əhəmələrinin yüz illərlə ölçüldüyü əksər Qərbi ölkələri üçün bir model idi. Cümhuriyyət dini dözümlülük baxımından da bütün digər dövlətlərə nümunə rolunu oynayırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təkəvə suveren dövlət anlayışını siyasi praktikaya gətirməklə kifayətlənməyərək, milli dövlətçiliyin əxlaq və məənəviyyət dəyərlərini də ortaya qoymağı bacardı. Bunun ən bariz nümunəsi cümhuriyyət xadimlərinin bizə bu gün də örnək ola biləcək sadə həyat tərzləri, milli maraqları şəxsi maraqlarından üstün tutmaq bacarıqları idi. Olduqca müəkkəb daxili və xarici şəraitdə mövcud olmasına baxmayaraq, AXC-nin mütərəqqi dövlət-siyasi sistemi (ali və yerli dövlət orqanları sistemi, hakimiyyət bölgüsü, hökumətin qanunverici orqan qarşısında məsuliyyətli, hakimiyyətin ieraxiyalılığı və s.) bir çox məziyyətlərinə görə Avropanın demokratik siyasi sistemi ilə eyniyət təşkil edirdi və bir çox hallarda onu qabaqlayırdı. Müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin bərqərar olması və icra hakimiyyətdən ayrılması üçün ciddi addımlar atılmışdı. Milli dövlətin hüquq sisteminin yaradılması üçün mütərəqqi islahatlar aparılırdı.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi.

1991-ci ildə yenidən müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan etməklə həm də onun dəyərlərinə və əhəmələrinə sadiqliyini bəyan etdi. Cümhuriyyətin atributlarını bərpə edən müasir Azərbaycan Respublikası ölkədə hüquqi, demokratik dövlət quruculuğuna həyata keçirərəkən həm də milli tarixi dəyərlərə, o cümlədən ilk Cümhuriyyətin modern dövlətçilik prinsiplərinə söykənir.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/50/5

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 7 dekabr
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), II cild., Bakı, 1998
4. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik. Bakı: Azərmaş, 1996
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimiziz Sayavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, 1991
6. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку, Правительственная типография „Азербайджан“, 1920
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов). – Издательство «Азербайджан», 1998
8. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку. ЭЛМ, 1998

**AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC - AN EXAMPLE OF DEMOCRATIC STATE
BUILDING IN THE ISLAMIC WORLD**

Summary

The presented article analyzes the place and importance of the Azerbaijan Democratic Republic in the history and practice of state building in the Islamic East. The process of building an independent, democratic national state is briefly traced. It is noted that the political, legal and spiritual-cultural reforms implemented during the ADR period have laid the foundations of a secular society. It is emphasized that, in many ways, the Azerbaijan Democratic Republic is a model of a democratic state for the entire Islamic world.

**ИЗ ОПЫТА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1918-1920 ГГ.**

Резюме

В представленной статье анализируются место и значение Азербайджанской Демократической Республики в истории и практике государственного строительства на исламском Востоке. Кратко прослеживается процесс строительства независимого, демократического национального государства. Отмечается, что осуществленные в период АДР политические, правовые и духовно-культурные реформы заложили основы светского общества. Подчеркивается что Азербайджанская Демократическая Республика по многим параметрам является образцом демократического государства для всего исламского мира.